

Het bovenstaande is slechts een kleine greep uit het rijke en gedetailleerde overzicht dat Meijering geeft. Hij heeft kennelijk zoveel mogelijk aspecten (personen, opvattingen, stromingen, gebeurtenissen) willen behandelen. Ik schrijf met opzet 'kennelijk' want een verantwoording ontbreekt. Er wordt niet gereflecteerd op de periode-indeling, noch wordt ingegaan op de drie beschrijvingscriteria die per periode worden gehanteerd. Nergens wordt ook aangegeven voor welk publiek het boek bedoeld is. In dat licht beschouwd, is naar mijn mening het afzien van een evaluerende epiloog enigszins dedaigneus. Naar ik vermoed is het boek bedoeld om een breed publiek, met betrekkelijk weinig kennis, te informeren over de geschiedenis van het Nederlandse christendom van de vorige eeuw. Die functie zal dit brede, gedetailleerde overzicht zeker kunnen vervullen. Het boek is gelukkig ook geen gortdroge opsomming geworden, het betoog blijft helder en de schrijver weet het ook te verlevendigen met interessante weetjes en aardige anekdotes. Of dat de lezer steeds bij de les zal houden, mag echter betwijfeld worden. Mij bekreep in ieder geval bij bepaalde passages iets te vaak de vraag waarom het niet wat beknopter kon. Niettemin heb ik het boek met plezier gelezen en ik heb ook grote waardering voor het vele werk dat er aan ten grondslag ligt. Meijering is er in geslaagd een goed overzichtswerk te geven van het Nederlandse christendom van de eeuw die net achter ons ligt.

Lammert G. Jansma
Veenwouden

Besten, Leen den (2007), *Van animisme tot ietsisme. Religie in de westerse samenleving*, Boom: s.l., pp 384, ISBN 9879085065005, € 29,95.

Dit werk kent, zo moge al uit de titel blijken, een ambitieus programma. Het wil beschrijven hoe religie vanaf ongeveer de vroegste tijden gestalte kreeg en ingebed werd in instituties en dan vooral hoe de mens door de eeuwen heen zich daarvan losmaakte. Dit wordt gedaan aan de hand van grote denkers. Hoe hebben zij gedacht over onder andere vragen naar God, godsdienst, de zin van het leven? Omdat er veel thema's en denkers besproken worden, kunnen in het korte bestek van deze bespreking slechts een paar aspecten aangestipt worden. Ik geef daarom in vogelvlucht een korte karakteristiek van de inhoud, waarna ik enige kritische opmerkingen laat volgen.

Begonnen wordt met de prehistorie, volgens de schrijver de tijd van het mythische bewustzijn, waar religie in alle terreinen van het leven doordrong. Deze orale cultuur maakte tussen 800-600 v. Chr. plaats voor een cultuur waar schriftreligies ontstonden. De mondelinge traditie verdwijnt, mythes worden minder belangrijk; zij verwereldlijken, degraderen tot literatuur.

Na dit inleidende gedeelte, is de schrijver dan zo ver dat hij zijn programma kan afwerken door te starten bij de natuurfilosofen. Thales, Anaximander en anderen passeren de revue, waarna Plato (zijn ideeënleer) en Aristoteles (zijnsleer, kennisleer), de Stoa, etc. besproken worden. Dan volgt een aantal denkers die het christelijk geloof een wijsgerige

basis pogen te geven en daarbij gebruik maken van het griekse (neoplatoonse) denken (o.a. Clemens, Augustinus). In de Middeleeuwen, met de verbreiding van het Christelijk geloof, krijgt de filosofie een andere plaats. Er ontstaat een gespannen verhouding tussen geloof en kennis, tussen theologie en filosofie. Aan de hand van onder anderen Thomas van Aquino en Ockham wordt het debat (platonisten - aristotelianen, realisme - nominalisme) in de scholastieke theologie weergegeven.

De nominalisten met hun nadruk op de waarneming als kennisbron, hebben de Renaissance voorbereid. In dit tijdperk komt de moderne wetenschap op, de theologie krijgt een plaats naast andere wetenschappen, de betrokkenheid op de aarde neemt toe en het belang van de hemel wordt geringer. De vraag die centraal staat is: hoe komen wij tot ware, onbetwifelbare kennis. Hiervoor wordt een beroep gedaan op de rede en de zuivere observatie (Montaigne, Bacon, Descartes). De bestudering van de kosmos (Copernicus, Kepler), doet de positie van de aarde en van God als onderhouder en schepper veranderen. Er ontstaat een mechanistisch wereldbeeld, waarin God ook als laatste oorzaak steeds meer overbodig wordt.

In de periode van de Verlichting, die daarna wordt besproken, worden deze thema's verder uitgediept en soms geradicaliseerd; religies worden gezien als bijgeloof (Voltaire, de Encyclopedisten, d'Holbach). Andere denkers geven ruimte aan het geloof (Kant, Lessing, Hegel). In de Romantiek krijgt de religie weer een belangrijker plaats. Veel romantici sluiten aan bij esoterische, neoplatoonse denkbeelden.

Wat echter in de Renaissance en de Verlichting was begonnen, zette zich in de negentiende eeuw voort. Vooral de natuurwetenschappen drukten hun stempel op het denken. Door hun successen kwam de gedachte op dat zij de plaats van de religie zouden kunnen innemen. Wetenschap verklaarde ook het verschijnsel geloof (Marx, Feuerbach, Freud) en dat bracht sommigen ertoe (Nietzsche, Swinburne) te verklaren dat (de oude) God dood is. Atheïsme, agnosticisme, onkerkelijkheid worden in de loop van twintigste eeuw algemener. In jaren zestig komt de God-is-dood-theologie op, anderen spreken liever van een verdwijning, terugtrekking van God. De geïnstitutionaliseerde religie speelt een steeds kleinere rol, er is sprake van privatisering van het geloof. Was er in West-Europa lange tijd de overtuiging dat geloof het veld moest ruimen voor de menselijke rede, nu heeft de rede veel van haar glans verloren. De auteur poneert dat een religieus levensbesef tot de fundamentele structuur van het leven van de mens behoort, dat ontwaakt als hij in een toestand komt te verkeren die zijn krachten te boven gaan. Een religieuze samenleving, zo betoogt hij in een wijdlopige en niet altijd even heldere slotbeschouwing, ligt niet in het verschiet.

Bij het formuleren van kritiek op een overzichtswerk is het aangeven van wat men niet heeft aangetroffen misschien wat gemakkelijk. Dat zal ik dan ook niet doen, hoewel het ontbreken van een bespreking van bijvoorbeeld Kierkegaard mij wel even heeft verbaasd. Enige methodologische reflectie op werkwijze of verantwoording van de keuze van de besproken denkers heb ik echter wel gemist. Vooral ook als men bedenkt dat veelal niet de werken van de denkers zelf worden aangehaald, maar monografieën en artikelen van anderen over hen. Voeg daarbij dat ook de keuze van de vele illustraties niet wordt ver-

antwoord; de functie ervan in het betoog is lang niet altijd duidelijk. Omdat aan dit alles geen aandacht wordt geschonken, weet de lezer niet of de auteur zelf ervan overtuigd is of hij zijn ambitieus project – via het bespreken van grote denkers – tot een goed einde heeft gebracht.

Een vraag die zich herhaaldelijk bij mij opdrong bij het doornemen van dit werk, was voor wie de schrijver het boek heeft bedoeld. In zijn inleiding vermeldt hij dat hij het heeft geschreven voor een ieder die belangstelling heeft voor geloofs- en levensvragen. Tot die categorie zou ik mijzelf willen rekenen, maar het heeft mijn interesse maar nauwelijks kunnen bevredigen. Voor iemand die wat meer dan algemene kennis heeft van het Westerse filosofisch en theologisch denken, biedt dit boek te weinig nieuws, voor hem kan het hoogstens een opfrissing van kennis zijn. Of het voor een heel breed publiek geschikt is, waag ik te betwijfelen, daarvoor vind ik de stijl niet “publieksvriendelijk” genoeg. Maar misschien vergis ik mij en vindt dit werk, dat voor de geïnteresseerde leek zeker wel een goede inleiding kan zijn, toch zijn weg naar die doelgroep.

Lammert G. Jansma
Veenwouden

Stolz, Jörg (red.), (2007) *Salvation goods and religious markets. Theory and applications*, Bern etc.: Peter Lang, pp 287, ISBN 978-3-03911-211-1, € 30,90

Als we spreken over een religieuze markt, wat zijn dan de ‘goederen’ of ‘producten’ die op die markt verhandeld worden? Dat is de vraag die in deze publicatie centraal staat. Het boek is geredigeerd door de Zwitser Jörg Stolz, een *coming man* in de Europese gods-dienstsociologie. Hij is hoogleraar in Lausanne en directeur van het ‘observatorium’ van religies in Zwitserland, gevestigd in diezelfde plaats. De bundel is het resultaat van een conferentie in 2005, waaraan een aantal bekende en minder bekende, voornamelijk Eu-ropese sociologen, deelnam. Op de conferentie werd gepoogd om, aan de hand van Weber en Bourdieu, enige diepte te geven aan het begrip ‘salvation good’, iets wat volgens de inleiding van Stolz bij rational choice theoretici gemist wordt. Heilsgoederen staan volgens hem in een cultureel-politiek krachtenveld, en ze worden ook niet allemaal op een markt verhandeld. Ook wil hij een discussie op gang brengen over de toepassing van het begrip. Gezien deze interessante, spannende insteek is het jammer dat er niet een rational choicer uitgenodigd is om stelling te nemen in dit debat.

In het eerste deel gaat het over de theorie. Merz-Benz legt aan de hand van Weber uit hoe het begrip ‘heilsgoed’ is te verstaan. Hij ziet het als de actuele manifestatie van religieuze waarden in en door menselijke actie, die alle aspecten van het leven doordringt en zich richt op het goddelijke. Vervolgens werkt hij dit uit in ascetisch en mystiek handelen. Een interessante bijdrage, waar aan het eind bij mij de vraag bleef hangen hoe heilsgoederen, zo bekeken, op een markt te verhandelen zijn. Schultheis haalt in een andere bijdrage Bourdieu en diens veldtheorie naar voren. Terecht pleit hij er op basis van deze